

مسئله وحی

با نگاهی به مکاتبات آیت الله سبحانی و دکتر سروش

کتاب اندیشه محمد عرب صالحی

پیشگفتار	۹
درآمد	۱۱

فصل اول: تاریخی‌نگری در دین، پیشینه و خاستگاه	۱۵
---	----

۱۶ پرسش اول: تاریخی‌نگری به چه معناست؟ ۲۰ پرسش دوم: منشأ و خاستگاه تاریخی‌نگری در جهان غرب چیست و از چه پیشینه‌ای برخوردار است؟ ۲۴ پرسش سوم: ابعاد تاریخی‌نگری و گستره آن در موضوع دین کدام است و وجه تمایز هر حوزه از دیگری چیست؟ ۳۲ پرسش چهارم: در حوزه‌های چهارگانه تاریخی‌نگری درباره دین، جایگاه فکری دکترسروش کجاست؟ ۳۴ پرسش پنجم: خاستگاه و پیشینه و کیفیت ورود نگرش تاریخی به آموزه‌های دینی در جوامع اسلامی و تمایز آن با مباحث مطرح در جهان غرب چیست؟ ۴۴ پرسش ششم: نگرش تاریخی به دین در مرحله دریافت وحی الهی، چه لوازم و پیامدهایی را به دنبال دارد؟

فصل دوم: معنا و حقیقت وحی، انواع وحی، نقد دیدگاه سروش	۵۱
---	----

۵۲ پرسش اول: معنای «وحی» از نگاه لغت‌شناسان چیست؟ ۵۶ پرسش دوم: در قرآن کریم وحی به چه معناهایی به کار رفته است؟ انواع وحی کدام است و تعریف و تمایز وحی قرآنی از سایر انواع وحی به چیست؟ ۶۶ پرسش سوم: تفاوت تعریف وحی اصطلاحی با بحث از حقیقت وحی چیست؟ ۶۸ پرسش چهارم: تفاوت وحی قرآنی با الهامات قلبی شاعران و موسیقی‌دانان و کشف درونی عرفا و اکتشافات علمی علما و فلاسفه و نوابغ و... در چیست؟ ۷۶ پرسش پنجم: قول به تجربه و جوشش درونی

وحی. بر چه مبنایی استوار است و چه محدودیتهایی در پی دارد؟ ۸۲ پرسش ششم: مسئله انقطاع وحی به حالات نفسانی پیامبر (ص) بر می‌گردد؛ چنانکه بر شاعر و موسیقی‌دان هم چنین حالاتی عارض می‌شود. مگر شاعر هر وقت اراده کند، شعر می‌سراید؟ وحی هم همچنین. ۱۰۰ پرسش هفتم: قرآن همان‌گونه که نزول وحی را به خدا نسبت می‌دهد، نزول باران و قبض روح انسان را هم به خدا نسبت داده است. با اینکه در این باره واسطه‌های دیگری کار را انجام می‌دهند. چرا نزول وحی هم از همین قبیل نباشد؟ ۱۰۸ پرسش هشتم: چه فرقی بین تکرار کلمه «قل» در قرآن با شاعری وجود دارد که به‌طور مکرر خود را مخاطب قرار می‌دهد؟ ۱۱۲ پرسش نهم: لازمه قول به نزول قرآن از سوی خدا توسط جبرئیل (ع)، پایین آوردن شأن پیامبر (ص) در حد ابزار و واسطه صرف است؛ شبیه بلندگو و ظروفی که از خود اراده‌ای ندارد. آیا شایسته‌تر نیست با قبول به تجربه درونی وحی، پیامبر (ص) را چشمه جوشان و مولد این معارف بلند بگیریم؟ ۱۱۸ پرسش دهم: با وجود این همه ادله بر نزول قرآن از سوی خداوند، قبول این دیدگاه چه محدودی داشته که جناب سروش آن را نمی‌پذیرد؟

فصل سوم: نقد مبنای انسان‌شناسی دیدگاه سروش

۱۲۳

۱۲۴ پرسش اول: مبنای انسان‌شناسی نظریه سروش چیست؟ ۱۲۸ پرسش دوم: چه نقدهایی بر این مبنا وارد است؟ آیا انسان، لزوماً تاریخمند و محصول وضعیت تاریخی و محصور به آن است؟ قرآن چه نگاهی به انسان دارد؟ ۱۴۴ پرسش سوم: مگر پیامبر (ص) به‌اعتراف مکرر قرآن، بشری مثل سایر مردم نیست؟ تفاوت او با سایر انسان‌ها چیست؟ ۱۵۴ پرسش چهارم: ظرفیت انسان مانند کوزه محدود است. همان‌گونه که کوزه به اندازه ظرفیت خود، آب دریا را در خود جای می‌دهد. پیامبر (ص) هم به مقتضای اینکه بشر است، به اندازه ظرفیت محدود خود، از وحی الهی بر می‌دارد. آیا این به معنای بشری بودن قرآن نیست؟

فصل چهارم: تاریخمندی قرآن و وحی

۱۶۱

۱۶۲ پرسش اول: آیا قرآن تاریخمند و زمانمند است؟ دلایل تاریخمندی قرآن چیست؟ چه نقدهایی بر این دیدگاه وارد است؟ ۱۷۴ پرسش دوم: آیا حوادث مختلف و واقعیت‌های عینی فرهنگی و اجتماعی، هیچ تأثیری در کیفیت قرآن نگذاشته‌اند؟ تأثیر اسباب نزول آیات، به چه معناست؟ ۱۸۶ پرسش سوم: وحی حادث زمانی است و هر حادث زمانی هم متأثر از ماده‌ای است که حامل استعداد اوست؛ پس وحی چگونه می‌تواند از تأثیر ماده در امان باشد؟ ۱۹۲ پرسش چهارم: حقایق موجود در «کتاب مبین» که پیامبر(ص) آن‌ها را با علم حضوری دریافت کرده است، به صورت مفاهیم و الفاظ نیست؛ درحالی‌که آنچه پیامبر(ص) به مردم ابلاغ کرده است و به‌عنوان قرآن در دست مردم است، به صورت الفاظ است. آیا در تعبیر از آن حقایق به وسیله این الفاظ، فرهنگ عربی و شخصیت پیامبر(ص) دخالت نکرده است؟ ۱۹۶ پرسش پنجم: اگر بپذیریم که مخاطب قرآن فطرت انسانی است، در این هم شکی نیست که حیات انسان جلوه‌های متغیر فراوان دارد. احکام همه جزئیات زندگی بشر هم در قرآن موجود نیامده است. پس قرآن چگونه می‌تواند پاسخ‌گوی این قبیل مسائل تا روز قیامت باشد؟ ۲۰۴ پرسش ششم: آیا معارف بلندی که در کتب امثال ملاصدرا، غزالی، مولوی و... است و ایشان آن را تجربه کرده‌اند، اموری نو و ورای آورده‌های قرآن و پیامبر(ص) است؟ ۲۱۴ پرسش هفتم: بزرگانی که سروش مدعی است آورده‌ای علاوه بر قرآن دارند، خود در این زمینه چه می‌گویند؟ ۲۲۰ پرسش هشتم: گفته شده است مثنوی کتاب عشق است و قرآن کتاب خشیت. آیا این سخن منطقی است؟ ۲۲۶ پرسش نهم: سروش بارها به اشعار مولوی استناد می‌کند. آیا مولوی هم در واقع همان نظر سروش را درباره وحی و قرآن پذیرفته است، یا عقیده دیگری دارد؟ ۲۳۶ پرسش دهم: دلیل سروش بر توافق نظر مولوی با دیدگاه خود درباره وحی چیست؟

فصل پنجم: نقد قول به خطاپذیری قرآن

۲۴۱

۲۴۲ پرسش اول: آیا امکان نفوذ خطا در قرآن هست؟ گستره این نفوذ تا کجاست؟ آیا دلیلی برای اختصاص این احتمال به بخشی از قرآن و قول

۱۶۲ پرسش اول: آیا قرآن تاریخمند و زمانمند است؟ دلایل تاریخمندی قرآن چیست؟ چه نقدهایی بر این دیدگاه وارد است؟ ۱۷۴ پرسش دوم: آیا حوادث مختلف و واقعیت‌های عینی فرهنگی و اجتماعی، هیچ تأثیری در کیفیت قرآن نگذاشته‌اند؟ تأثیر اسباب نزول آیات، به چه معناست؟ ۱۸۶ پرسش سوم: وحی حادث زمانی است و هر حادث زمانی هم متأثر از ماده‌ای است که حامل استعداد اوست؛ پس وحی چگونه می‌تواند از تأثیر ماده در امان باشد؟ ۱۹۲ پرسش چهارم: حقایق موجود در «کتاب مبین» که پیامبر(ص) آن‌ها را با علم حضوری دریافت کرده است، به‌صورت مفاهیم و الفاظ نیست؛ درحالی‌که آنچه پیامبر(ص) به مردم ابلاغ کرده است و به‌عنوان قرآن در دست مردم است، به‌صورت الفاظ است. آیا در تعبیر از آن حقایق به‌وسیله این الفاظ، فرهنگ عربی و شخصیت پیامبر(ص) دخالت نکرده است؟ ۱۹۶ پرسش پنجم: اگر بپذیریم که مخاطب قرآن فطرت انسانی است، در این هم شکی نیست که حیات انسان جلوه‌های متغیر فراوان دارد. احکام همه جزئیات زندگی بشر هم در قرآن موجود نیامده است. پس قرآن چگونه می‌تواند پاسخ‌گوی این قبیل مسائل تا روز قیامت باشد؟ ۲۰۴ پرسش ششم: آیا معارف بلندی که در کتب امثال ملاصدرا، غزالی، مولوی و... است و ایشان آن را تجربه کرده‌اند، اموری نو و ورای آورده‌های قرآن و پیامبر(ص) است؟ ۲۱۴ پرسش هفتم: بزرگانی که سروش مدعی است آورده‌های علاوه‌بر قرآن دارند، خود در این زمینه چه می‌گویند؟ ۲۲۰ پرسش هشتم: گفته شده است مثنوی کتاب عشق است و قرآن کتاب خشیت. آیا این، سخنی منطقی است؟ ۲۲۶ پرسش نهم: سروش بارها به اشعار مولوی استناد می‌کند. آیا مولوی هم در واقع همان نظر سروش را درباره وحی و قرآن پذیرفته است، یا عقیده دیگری دارد؟ ۲۳۶ پرسش دهم: دلیل سروش بر توافق نظر مولوی با دیدگاه خود درباره وحی چیست؟

فصل پنجم: نقد قول به خطا پذیری قرآن

۲۴۱

۲۴۲ پرسش اول: آیا امکان نفوذ خطا در قرآن هست؟ گستره این نفوذ تا کجاست؟ آیا دلیلی برای اختصاص این احتمال به بخشی از قرآن و قول

به معصومیت سایر بخش‌ها وجود دارد؟ ۲۴۸ پرسش دوم: بین قول به وجود خطا در قرآن و قول به وجود مشابهات در قرآن چه فرقی وجود دارد؟ چرا یکی قرآن را از حجیت می‌اندازد و دیگری نه؟ ۲۵۸ پرسش سوم: زبان عربی از فرهنگ عربی جدا نیست. آیا ممکن است قرآن عربی به فرهنگ عربی آمیخته نشده باشد؟ ۲۶۲ پرسش چهارم: انبیا مأمور بوده‌اند تا در حد ظرفیت فهم و عقل مردم سخن بگویند. آیا این موجب منع ایشان از بیان واقعیت‌هایی نشده است که فراتر از فهم مردم بوده است؟ آیا گاهی موجب سازش و بیان عقاید اشتباه مردم از روی ناچاری شده است؟ ۲۶۸ پرسش پنجم: از نگاه علم روز، نظر قرآن در بعضی آیات که در زمینه‌های مختلف آمده است، باطل شده است. آیا این، دلیلی بر خطاپذیری قرآن نیست؟ ۲۸۰ پرسش ششم: اگر تاکنون همه مفسران در تفسیر آیاتی از قرآن، راه اشتباه پیموده‌اند. نزول این آیات برای چیست؟ ۲۸۸ پرسش هفتم: آیا در قرآن، مسائلی علمی مطرح شده است که وراثت فرهنگ زمانه بوده باشد و در نتیجه، ناقض صریح نظر سروش باشد؟

کتابنامه	۳۲۳
فهرست آیات و روایات	۳۳۵
۳۳۵ فهرست آیات. ۳۴۳ فهرست روایات.	
نمایه	۳۴۵

پیشگفتار

در اندیشه اسلامی، وحی منشأ الهی دارد و قرآن کریم در لفظ و معنا مستقل از فرهنگ جامعه عرب است. هرچند قالب و چهارچوب الفاظ این کتاب سراسر نور و رحمت، به چنین جامعه‌ای ناظر است، نباید فراموش کرد که حتی همین قالب نیز به معنای تأثیرپذیری قرآن از جامعه عرب نیست.

امروزه «مسئله وحی» با محورهایی چون منشأ، اصالت، کیفیت دریافت، ابداع و تأثیرپذیری وحی از فرهنگ بشری، به یکی از موضوعات جدید عصر ما تبدیل شده است. در جهان غرب قرن‌هاست که نگرش تاریخی به انسان، فرهنگ، آداب، مذهب و اعتقادات او رایج شده است و مکتبی چون «هیستوریزم» یا همان تاریخی‌نگری رایج شده است.

در این مکتب، انسان و هرآنچه پیرامون اوست، زائیده اوضاع و احوال محیطش تلقی می‌شود و برچسب زمانمندی می‌خورد. در این رویکرد، حتی آموزه‌های دینی نیز مصون نمانده است و دستاویز روشن‌فکرانی چون سروش، شبستری، ملکیان، ابوزید، آرکون و... می‌شود.

کتاب حاضر با درک وضعیت شبهه‌زای موجود درباره مسئله وحی، کوشیده است تا با بررسی و تبیین موضوعاتی چون ماهیت وحی، رابطه مبدأ فاعلی وحی با مبدأ قابلی آن، امکان خطاپذیری قرآن، پیشینه و منشأ

شبهات وارد شده در مسئله وحی، امکان اتصال انسان به فراتاریخ و فرازمان، وحی در منظر عرفا و نیز تأثیرات حوادث و اتفاقات زمان پیامبر(ص) در محتوا و چینش لفظی قرآن، در حد توان خویش، به واکاوی موضوع و پاسخ‌گویی به سؤالات این قشر از دگرنان‌دیشان به‌ویژه عبدالکریم سروش پرداخته‌ام. براین اساس، فصول کتاب پیش روی، متشکل از تاریخی‌نگری در دین (فصل اول)، معنا و حقیقت وحی (فصل دوم)، نقد مبانی انسان‌شناسی سروش (فصل سوم)، تاریخ‌مندی قرآن و وحی (فصل چهارم) و نقد قول به خطاپذیری قرآن (فصل پنجم) است.

مرکز پژوهش‌های جوان به‌عنوان مرکزی وام‌گیر از گفتمان انقلاب اسلامی کشورمان و با دغدغه پاسخ‌گویی به سؤالات و شبهات قشر جوانان وطن در زمینه مسائل فلسفی، کلامی، حقوقی، فرهنگی و سیاسی، به خود می‌بالد که با انتشار این اثر، قدمی هرچند کوچک در راستای تنویر افکار عمومی در این مسئله برداشته است. این مرکز ضمن اعلام مراتب سپاس از محقق ارجمند جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر محمد عرب‌صالحی و ارزیابان علمی کتاب، آقایان عبدالحسین خسروپناه و سجاد هجری، آمادگی خود را برای دریافت پیشنهادها و انتقادهای و نظرهای شما عزیز همراه اعلام می‌کند.

گروه بینش و اندیشه

مرکز پژوهش‌های جوان

درآمد

به دنبال مصاحبه دکتر عبدالکریم سروش با میشل هوینک^۱ با عنوان «کلام محمد»، درباره قرآن در آذر ۱۳۸۶ و ارائه دیدگاهی نو و صریح‌تر از سابق، این دیدگاه با واکنش‌های متعدد و نوعاً منفی متفکران و اندیشمندان اسلامی مواجه شد و مقاله‌ها و مصاحبه‌های علمی و تحقیقی فراوانی در ردّ این دیدگاه به چاپ رسید. در این بین، مواجهه اصلی و دامنه‌دار، بین ایشان و آیت‌الله جعفر سبحانی، فقیه و متکلم صاحب‌نام حوزوی، در گرفت که طی نامه‌های سرگشاده، دو طرف به ردّ و نقض دیگری و دفاع از مبانی فکری خود پرداختند.

حاصل این مبارزه علمی، علاوه بر مصاحبه اصلی، مصاحبه دیگری از سروش با روزنامه کارگزاران، در تاریخ ۲۰ بهمن ۱۳۸۶، با عنوان «کلام محمد، اعجاز محمد»، دو نامه دیگر از دکتر سروش خطاب به آیت‌الله سبحانی، با عنوان «بشر و بشیر» و «طوطی و زنبور» و متقابلاً دو نامه از آیت‌الله سبحانی خطاب به دکتر سروش، با عناوین «دکتر سروش به آغوش اسلام باز گردد» و «دومین نامه آیت‌الله سبحانی به دکتر سروش» منتشر شد.

۱. کارمند بخش عربی رادیوی جهانی هلند و خبرنگار نشریه هلندی زمزم (zemzem).

در پایان، دو طرف ضمن آرزوی مناظره‌ای حضوری، به عللی، از ادامه نامه‌نگاری منصرف شدند.^۱

محور بحث‌ها «وحی و قرآن» و «شخصیت پیامبر(ص)» است. دکترسروش به هر دو موضوع نگرشی تاریخی دارد و هر دو را متأثر از تاریخ و وضعیت زمانه می‌داند. در نتیجه، قرآن را کتابی تاریخمند، بشری، عموماً خط‌پذیر و... و شخصیت پیامبر(ص) را نیز متأثر از فرهنگ جامعه عرب و آنچه فرهنگ آن جامعه به‌طور ناخودآگاه بر پیامبر(ص) تحمیل کرده است و... می‌داند.

نویسنده حاضر نیز بر همین موضوعات متمرکز شده است و به نقد و بررسی مستقل مسائل مطرح‌شده در این گفت‌وگوها پرداخته است. این اثر نه در فکر داوری، بلکه در پی تحلیل و نقد مسائل مطرح‌شده در این گفت‌وگوهاست. بدیهی است در این راستا، از باب تبعیت از بهترین اقوال،^۲ از نظرها و نقدهای دیگران هم کمال بهره‌برداری را خواهیم کرد. باشد که در این مناظره علمی که درباره مهم‌ترین ارکان دین، یعنی قرآن و وحی است، دست عنایت الهی، ما را از لغزش باز دارد و از فراموشی و خطا نگاه دارد و در حریم ملکوتی قرآن، به‌ردای از این مانده آسمانی نصیبمان کند.

کتاب پیش رو در پنج فصل تدوین شده است:

۱. متن تمامی مضامین و نامه‌های مذکور در سایت شخصی آقای سروش موجود است: www.drseroush.com (۱۳۸۸).
۲. اللّٰذین یستمعون القول لیتبعون احسنه (زمر: ۱۸).

فصل اول به اختصار به توضیح معنا و پیشینه و گستره نگرش تاریخی به دین و آموزه‌های دینی در جهان غرب و اسلام می‌پردازد و ضمن آن، به خاستگاه و لوازم این دیدگاه نیز اشاره می‌کند.

فصل دوم وظیفه تبیین معنای لغوی و اصطلاحی وحی، حقیقت وحی، انواع وحی و نقد برون‌متنی و درون‌متنی دیدگاه سروش را درباره ماهیت وحی به عهده گرفته است و محصول آن، بیش از چهل نقد و اشکال بر این دیدگاه است.

فصل سوم کتاب، عهده‌دار نقد مبنای انسان‌شناسی دیدگاه سروش و مقایسه آن با نگاه قرآن و اسلام به انسان است. حاصل این فصل بالغ بر بیست اشکال بر گفته‌های سروش است.

در فصل چهارم، بحث تاریخمندی قرآن را نقد و بررسی می‌کنیم که در ضمن آن، به مناسبت، به دیدگاه‌های جناب صدرالمآلهین و مولوی درباره وحی و قرآن اشاره می‌کنیم. نتیجه این فصل، افزون بر پنجاه نقد بر سخنان سروش است.

سرانجام در فصل پنجم کتاب، بحث مهم خطاپذیری قرآن را به نقد و نقض می‌کشیم که از حرف‌های تازه سروش است. به جهت تناسب بسیار با بحث و ذائقه مخاطبان کتاب پرسمان، نمونه‌هایی از اعجاز علمی قرآن را نیز به اختصار بیان می‌کنیم. حاصل این فصل، نزدیک هفتاد ایراد و نقض بر نظریه خطاپذیری بودن قرآن است.